Slyngelåren: Skandinavisk tryckfräckhet och boktryckerinäring ca 1760–1800

The Scoundrel Years: Scandinavian impudence of the press and print industry, c. 1760–1800

Jonas Nordin & Jesper Jakobsen

Syfte och mål

Nordens historia innehåller två märkliga och världsunika erfarenheter som är i stort sett outforskade, nästan helt okända i omvärlden och aldrig syns i några internationella översikter. Med några få års mellanrum, 1766 respektive 1770, blev Sverige och Danmark de första länderna i världen med lagfäst tryckfrihet. Det anmärkningsvärda är att dessa händelser helt tycks sakna relation till varandra och det förefaller vara en slump att de ägde rum nästan samtidigt i samma hörn av världen.[1] Trots det finns det en påtaglig parallellitet mellan de bägge fallen: På båda håll uppstod en veritabel stormflod av pamfletter med ofta radikalt, ibland omstörtande och inte sällan anstötligt innehåll. Denna flodvåg skrämde och upprörde stora delar av allmänheten och fick myndigheterna att ingripa. I Sverige skedde de första inskränkningarna av tryckfriheten 1772, i Danmark 1773. En röststark och inflytelserik del av allmänheten hade emellertid välkomnat tryckfriheten som en hälsobringande och framsynt samhällsreform och makthavarna tvingades därför dölja inskränkningarna under skenet av ”förbättringar”. Resultatet blev en formellt bibehållen men godtyckligt tillämpad och successivt alltmer inskränkt tryckfrihet. Även om myndigheterna försökte släcka de oppositionella ljusen ett efter ett fann aktörerna inom tryckerinäringen, trots åtskilliga bakslag, strategier för överlevnad och lyckades både expandera marknaden och hålla den litterära produktionen på en högre nivå än förut under seklet.

Dessa skeenden är inte okända vare sig i Sverige eller i Danmark: det svenska 250-årsjubileet av den första tryckfrihetsförordningen uppmärksammades stort 2016 och ett lågintensivt jubileum pågår i år i Danmark – bägge jubileumen har gett upphov till både forskning och folkupplysningskampanjer. Men frågan har bara beforskats på en normativ nivå – man har kartlagt lagstiftningsprocesseen och vägen fram till tryckfrihet – men den praktiska nivån har lämntas därhän. Detta har lett till den paradoxala situationen att vi vet vilka texter som undertrycktes när det rådde censur, men vi har dålig kunskap om de texter som publicerades när det blev tillåtet att trycka. Vi vet hur censuren verkade, men vi vet inte hur tryckfriheten påverkade det offentliga samtalet, hur de marknadsmässiga villkoren påverkades eller hur bokbranschen utvecklades. Några jämförelser mellan de parallella utvecklingarna i Sverige och Danmark har över huvud taget aldrig gjorts trots att förutsättningarna för komparation är exceptionellt goda och utfallet har mycket att bidra med till den internationella forskningen.

Syftet med det här projektet är att studera den tidiga skandinaviska tryckfriheten i funktion, ca 1760–1800. Vi kommer att studera de tryckare, förläggare, bokhandlare och skriftställare som utnyttjade det ”window of opportunity” som öppnades med den lagfästa tryckfriheten i Sverige och Danmark. Lagstiftarens intentioner var i bägge fallen att det offentliga samtalet skulle vitaliseras, förnuftiga reformförslag debatteras och den goda litteraturen frodas. Det verkliga utfallet blev något helt annat. I Danmark beskrevs det som *trykkefrækhed* och i Sverige har samma period karakteriserats som pressens slyngelår (Otto Sylwan). Den låga verkshöjden på många av de pamfletter som publicerades har gjort att forskningen bara ägnat dem flyktigt intresse. Det innebär att man samtidigt missat de radikala idéer som frodades i dem. Många av de tankar och förslag vi brukar förknippa med de senare amerikanska och franska revolutionerna kom till uttryck i den svenska debatten. I det absolutistiska Danmark, som saknade representativa organ, skapades för första gången

[1] Jonas Nordin & John Christian Laursen, ”Northern Declarations about Freedom of the Press: The Relative Importance of Philosophical Ideas and of Local Politics”, *Journal of the History of Ideas*, 81:2 (april 2020).

något som kan karakteriseras som en offentlig sfär.[2] Det är en historia om framsteg och bakslag, men också om irreversibla samhällsförändringar.

I det här projektet ska vi systematiskt kartlägga och jämföra dels produktionen av de texter som spreds i Sverige och Danmark, dels de aktörer som skapade och verkade i den nya offentliga sfär som uppstod. Målet är att finna mönster och upptäcka likheter och skillnader både inom och mellan de bägge undersökta rikena. Vi vill visa att det inte alltid var de storslagna tankarna och heroiska parollerna som drev utvecklingen, utan lika ofta marknadsekonomiska överväganden, konkreta politiska sakfrågor och upplevd harm över oförrätter.

Genom grundlig kartläggning av produktions- och distributionsförhållanden hoppas vi kunna ge ett substantiellt bidrag till den internationella forskningen om tidig tryckfrihet i praktiken och indirekt ge perspektiv på dagens diskussioner om de påfrestningar som uppstår i en plötsligt vidgad offentlighet. Vi menar att denna epok i de skandinaviska länderna har mycket att tillföra forskningen om civila och politiska rättigheter under decennierna före franska revolutionen, om den fria åsiktsbildningens historiska rötter och om hoten mot det fria ordet i vår samtid.

Aktuell forskningsfront

Vårt projekt anknyter till tre hopflätade forskningsområden: (a) den offentliga sfärens framväxt och politiska betydelse i ett fördemokratiskt skede; (b) yttrandefrihetens ideologiska rötter; (c) tryckerimarknadens villkor under handpresstiden.

De bägge första områdena har genererat en oöverskådlig mängd forskning och varit föremål för intensiv debatt.[3] Det sista området är väsentligt mindre utforskat – i Skandinavien nästan inte alls. Framför allt har dessa tre områden aldrig kopplats samman. Idéhistoriker tenderar att studera de stora tankarna medan det vardagliga arbetet med att nedteckna, mångfaldiga och sprida information i regel helt förbigås. Varför är det viktigt att studera en sådan materiell och rumslig praktik? Av två skäl: För det första får man utan dessa aspekter en ofullständig och förvrängd bild av idécirkulation. Historiker studerar idéer med utgångspunkten att de åstadkommer förändring, men de bortser från att idéer inte sprids av sig själva: de kräver en infrastruktur. För det andra ger en studie av praktiken snarare än av normerna en helt annan bild av vad som skrevs, vad som trycktes och vad som lästes. Robert Darnton och Roger Chartier har visat att det som såldes och det som lästes och det som förändrade människors tankemönster före den franska revolutionen var inte Filosoferna med stort F, utan ”filosoferna”: brödskrivarna som skrev och ofta själva tryckte ärekränkande och pornografiska smädeskrifter om de stora i samhället.[4]

”Whatever they may do, authors do not write books”, har Roger Stoddard konstaterat. ”Books are not written at all. They are manufactured by scribes and other artisans, by mechanics and other engineers, and by printing presses and other machines.”[5] Denna insikt, rätt förvaltad, har samma vägröjande och emancipatoriska potential för idéhistorien som när socialhistorien uppmärksammat de producerande klassernas arbete eller när genushistorien synliggjort kvinnors insatser på livets alla områden. Bakom varje framgångsrik filosof har stått en inte alltid lika framgångsrik boktryckare. Eller tvärtom: många filosofers framgångar har förutsatt boktryckares hårda arbete.

---

[2] Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetetstiden* (2000) kap. 6; Thomas Munck, ”Public debate, politics and print: The late Enlightenment in Copenhagen during the years of the French Revolution 1786–1800”, *Historisk tidsskrift*, 114 (2014)

[3] Det finns inte utrymme att här ge en sammanfattande bild av dessa forskningsområden. För två inspirerande ingångar, se James Van Horn Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe* (2001); Elizabeth Powers (red.), *Freedom of speech: The history of an idea* (2011).

[4] Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française* (1990); Robert Darnton, *The forbidden bestsellers of pre-revolutionary France* (1995).

[5] Roger E. Stoddard, ”Morphology and the book from an American perspective”, *Printing history*, 17 (1987) s. 4.

I Sverige har Karin Sennefelt i flera undersökningar visat hur närstudiet av den vardagliga materiella och rumsliga praktiken ändrar vår förståelse av den politiska och ideologiska diskursen.[6] Joseph M. Adelman har nyligen anlagt ett liknande synsätt i studiet av boktryckare och tidningsutgivare före och efter den amerikanska revolutionen. I stället för den traditionella forskningens heroiska försvarare av det fria ordet ser han kalkylerande affärsmän som gödde en allt mer radikaliserad opinion, först som en oavsiktlig konsekvens av ekonomiska överväganden, så småningom med allt större ideologisk övertygelse.[7] Adelman betonar genomgående hur delikata de tidigmoderna informationsstrukturerna var och hur allt från den transatlantiska och kontinentala nyhetsdelningen till sättningen i tryckeriet var känsligt för minsta rubbning. Han betonar även nätverkens betydelse för spridning av kompetens och information. För att undgå myndigheternas kontroll under det revolutionära skedet behövde de organiseras informellt och har därför undgått forskningen.[8] Men även när tryckfriheten uttryckligen slogs fast i 1791 års Bill of Right var det med hänvisning till praktiska snarare än ideologiska motiv, har Robert W. T. Martin menat i en liknande djärv omtolkning.[9] Tidigare forskning har bara sett de idéer tryckarna förde ut i offentligheten, men inte de utstuderade ekonomiska och praktiska strategier som krävdes för att de alls skulle kunna fästas på papper, mångfaldigas och spridas.

I en annan aktuell studie har Thomas Munck visat hur tillgången till och kvaliteten på trycksaker växte långt snabbare än den läsande allmänheten från tidigt 1600-tal till sent 1700-tal. För att få avsättning för sina produkter behövde tryckarna skapa behov hos allmänheten och de agerade därför proaktivt snarare än responsivt på samtidens idéströmningar – ibland av övertygelse, ofta av ekonomiska orsaker.[10] Muncks framställning vänder på det etablerade uppifrån och ned-perspektiv som länge dominerat idéhistorien och är lika provokativ som Elizabeth Eisensteins en gång banbrytande beskrivning av tryckrevolutionens djupgående samhällspåverkan under 1500-talet.[11] På samma sätt som Eisensteins tes intill denna dag fortsatt att generera antiteser och nya synteser kommer Muncks påståenden att behöva testas i många lokala empiriska studier.

Den internationella forskningen har visat hur fallnära empiriska studier kan ställa etablerade sanningar och inarbetade förklaringar på huvudet. Vi tror att ideologistudiet för närvarande står i en återvändsgränd och att den för stunden bästa metoden att föra forskningen framåt är att börja nedifrån. Vi menar att det stora alltid sker i det lilla och ämnar därför arbeta oss från basen och uppåt.

Betydelse och vetenskapligt nytänkande

Vi går in i arbetet med två hypoteser: Den första är att myndigheterna i både Sverige och Danmark underskattade kraften i det fria ordet. Man såg sig redan som välvilliga och toleranta regimer och en förändrad lagstiftning avsåg därför snarast att formellt bekräfta en redan etablerad opinionsfrihet. Varken i Sverige eller i Danmark kunde myndigheterna förutse vilket okontrollerat monster som de släppte ut ur lådan.

Den andra hypotesen är att tryckfriheten mycket snabbt ändrade betingelserna på tryckerimarknaden och ledde till en kraftig expansion och differentiering av näringen. Den inneboende trögheten gjode det svårt för myndigheterna att avveckla en hastigt växande näringsgren med allt mer sammanflätade aktörer och sofistikerade verksamheter. Tidigare hade det varit relativt lätt att ha uppsikt över ett fåtal specialiserade tryckerier, men att

---

[6] Se exv. Sennefelt, *Politikens hjärta : medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (2011).
[7] För exempel på en äldre, idealiserande och libertariansk tradition, se Leonard W. Levy, *Legacy of suppression: Freedom of speech and press in early American history* (1960); reviderad utgåva: *Emergence of a free press* (1985). Denna sorts perspektiv kritiseras i flera empiriska fallstudier i Powers (2011).
[8] Joseph M. Adelman, *Revolutionary networks: The business and politics of printing the news, 1763–1789* (2019).
[9] Robert W. T. Martin, *The free and open press: The founding of American democratic press liberty* (2001).
[10] Thomas Munck, *Conflicht and Enlightenment: Print and political culture, 1635–1795* (2020).
[11] Elizabeth L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early modern Europe*, 1–2 (1979). För exempel på den debatt som Eisensteins bok genererat se AHR Forum i *American historical review*, 107:1 (2002) med inlägg av Anthony Grafton, Adrian Johns och Eisenstein själv.

kontrollera den nya marknaden var som att försöka fånga in en flock vildkatter.[12] Den växande tryckerinäringen kom också att bli en allt viktigare inkomstkälla för myndigheterna och inhemskt producerade böcker var inte bara att föredra ur politisk, utan även ur nationalekonomisk synvinkel.[13] Detta gjorde det omöjligt att återgå till ett *status quo ante* och även om de omedelbara tryckfrihetsperioderna blev relativt kortlivade experiment kom de att ha fundamental inverkan på den senare utvecklingen.

Vad får detta för betydelse? Det öppnar för helt andra tolkningar av tryckfrihetens såväl tillkomst som långsiktiga effekter. Äldre svensk och dansk forskning säger, med bara någon förenkling, följande: först rådde det censur; några idealistiska politiker ville upphäva denna; de levererade en lag som släppte ordet fritt och som öppnade kranarna för tryckarna; nya styresmän kom till makten och stängde kranarna – och därmed var tryckfriheten slut.

Våra preliminära resultat ger en helt annan bild. För det första inleddes tryckexpansionen innan lagstiftningen kom på plats och det är uppenbart att en juridisk/idealistisk tolkning inte ensam kan förklara skeendet. För det andra: Även om lagstiftningen inte på egen hand orsakade expansionen förändrade det nya juridiska ramverket de grundläggande marknadsbetingelserna. Myndigheterna fick ta till mer subtila metoder än direkt repression för att kontrollera opinionsbildningen och informationsflödet, men även med den reservationen hade det när tryckfrihetsfönstret stängdes uppstått en väsentligt vidgad litterär marknad och en offentlighet med ett helt annat utseende än tidigare. Tryckfrihetens korta uppblomstring tvingade exempelvis fram en omförhandling av relationen mellan det offentliga och det privata: Fick man hänga ut enskilda individers handlingar i offentligheten? Var gick gränsen mellan en ämbetsmans myndighetsutövning och dennes privatliv? Hur mycket av det ena och det andra kunde diskuteras i tryck? Dessa frågor hade aldrig aktualiserats tidigare men har därefter fortsatt att diskuteras till den dag som är.

Preliminära och tidigare resultat

Sverige och Danmark utgjorde konstitutionella motpoler under 1700-talet. Sverige var en republik i allt utom namnet och dess parlamentariska system hade den bredaste väljarbasen bland de större staterna i samtiden, medan Danmark var det enda kodifierade enväldet i Europa. Ett parlamentariskt system med riksdagsval och konkurrerande politiska partier kan antas ha haft bättre beredskap och större behov av att utvidga tryckfriheten än ett envälde där hela statsmakten var samlad hos en person. Sådana strukturfunktionalistiska förklaringar är också vanliga i befintlig forskning, men de tycks inte klara kontakten med empirin. I Danmark utvecklades det under 1700-talet en teori om det ”opinionsstyrda enväldet” i vilket kungen lyssnade av folkviljan och där alla undersåtars röst var lika mycket värda.[14] Grunden för denna tanke var att endast kungen var ett politiskt subjekt medan alla hans undersåtar stod i lika förhållande till majestätet. På papperet kände detta samhälle inga stånds- eller klassbarriärer medan detta tvärtom utgjorde ett fundament i den svenska samhällsmodellen med sin fyrståndsriksdag. Skillnaderna i synen på censur och fri opinionsbildning var därmed i realiteteten mindre än vad forskningen antagit och i bägge länderna skedde en expansion av tryckproduktionen redan före tryckfrihetens införande. Denna expansion har för Danmarks vidkommande kartlagts i Jesper Jakobsens avhandling och lämnas därför utanför diskussionen här.[15] För svensk del kan, trots en del metodiska svårigheter, en tydlig tendens skönjas genom en kombination av olika källserier. Den samlade tryckproduktionen visar en stadig uppgång som inletts långt före 1766; tryckfrihetsförordningen medförde dock en

[12] Ett välkänt exempel som ligger utanför vår undersökningsperiod är publicisten Lars Johan Hiertas lansering av *Aftonbladet* i ständigt nya uppenbarelseformer under Karl XIV Johans regering.
[13] Jfr Raymond Birn, *Royal censorship of books in eighteenth-century France* (2012); Robert Darnton, *Censors at work: How states shaped literature* (2014), ”Part one”.
[14] Jens Arup Seip, ”Teorien om det opinionsstyrte enevelde”, *Historisk tidsskrift*, 38 (1958); Henrik Horstbøll, ”Enevælde, opinion og opposition”, *Historie/Jyske samlinger*, 17 (1987); Jakob Maliks, *Vilkår for offentlighet: Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770* (2011).
[15] Jesper Jakobsen, *Uanstændige, utilladelige og unyttige skrifter: En undersøgelse af censuren i praksis 1746–1773* (2017).

tillfällig kraftig stegring som inte överträffades förrän efter 1809, då en ny tryckfrihetsförordning infördes (diagram 1).

Diagram 1. Svenska pamflett- och boktryck 1749–1814. Medeltal i sexårsintervall

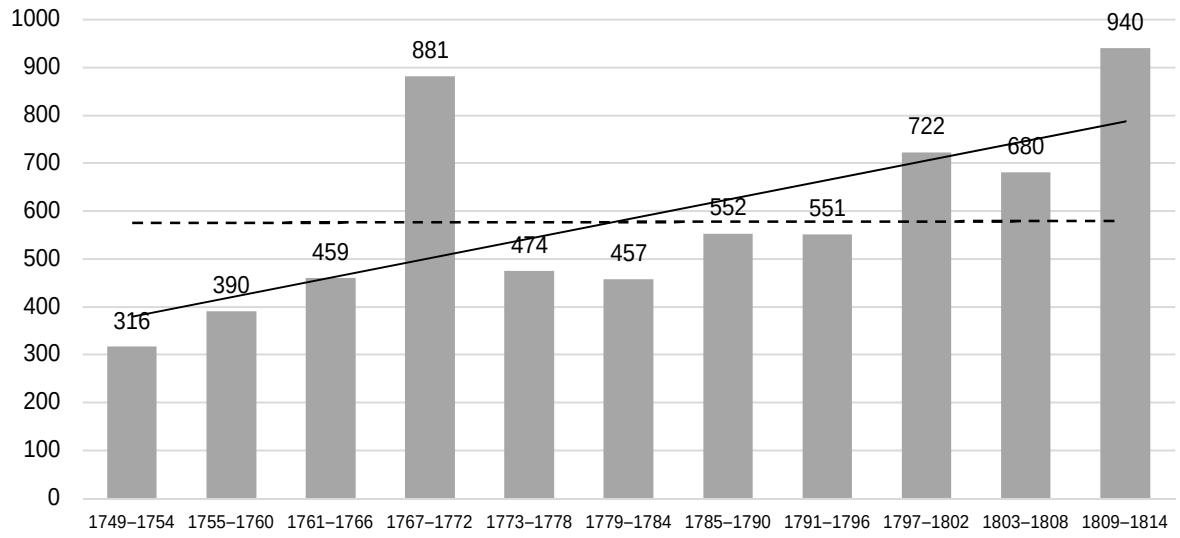

Anmärkning: Heldragen linje: trend. Streckad linje: medeltal för hela perioden = 581. Källa: Libris SB17.

Förändringen blir än mer iögonenfallande om man studerar pamflettrycket, som var den viktigaste kanalen för politisk opninionsbildning, isolerat (diagram 2). Där skedde en tydlig uppgång redan 1765–1766 som inte kan förklaras av tryckfrihetsförordningen (den utfärdades den 2 december 1766 och hann knappast få effekt det året).

Diagram 2. Svenskt pamflettryck 1760–1779, absoluta tal

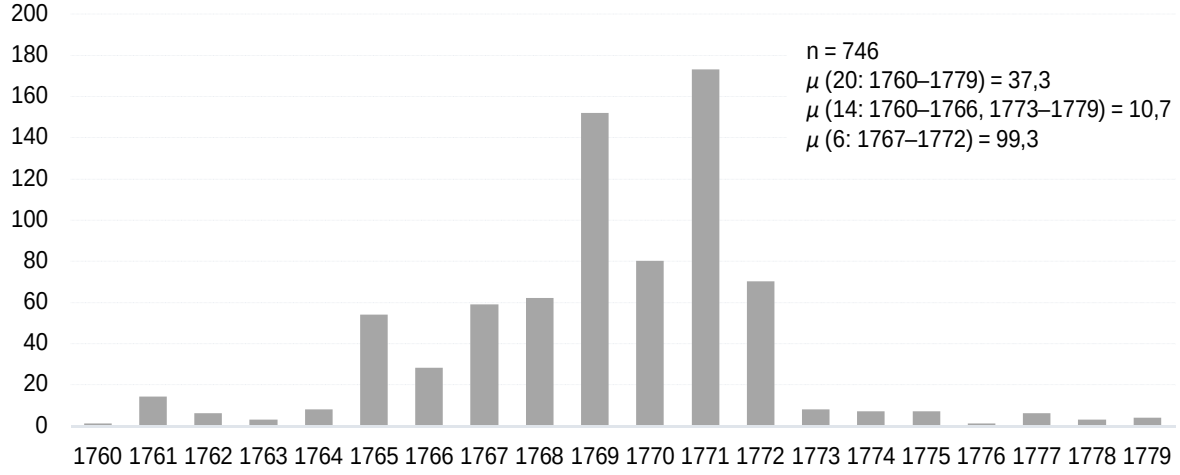

Källa: KB:s ämnesordnade samlingar, ämnesfack Politik Allmänt & Politisk ekonomi.

Detta reser frågan om inte tryckfriheten snarast kom till som respons på ett behov och möjligen *påskyndade* en utveckling, men ingalunda skapade den. Av statistiken framgår också att pamflettutgivningen nära tiodubblades åren 1765–1772 och måste ha framstått som en veritabel mediestorm. Intrycket stärks av att pamfletterna nu även började tryckas utanför Stockholm – framför allt i Göteborg och Norrköping – i en omfattning som ännu inte blivit kartlagd. Givet att materialet till stor del innehöll sådant som uppfattades som omstörtande, snaskigt och tarvligt är det inte överraskande att både myndigheter och stora delar av allmänheten ställde sig tveksamma till det välbetänkta med tryckfrihet.

Det danska materialet ger en i allt väsentligt likartad bild (diagram 3). (Det finns en metodskillnad i den svenska och danska statistiken: Den svenska bygger på Kungliga bibliotekets ämnesordnade samlingar, som är sammanställd av bibliotekarier på 1800- och 1900-talet. Den danska bygger på Det Kongelige Biblioteks Luxdorphsamling över ”trykkefrihedens skrifter”, som sammanställdes av en ensam kanslitjänsteman i samtiden. Den ena samlingen bygger alltså på en samtida värdering av materialet, den andra på en sentida. Dessa skillnader behöver vi kompensera för: en del material behöver uteslutas och vi har redan identifieriat material ur andra samlingar som kompletterar bilden. Det kommer troligen inte påverka statistiken i någon högre grad men sannolikt kommer det att ge avtryck i den kvalitativa analysen.)

Diagram 3. Danska pamfletttryck 1770–1775, absoluta tal

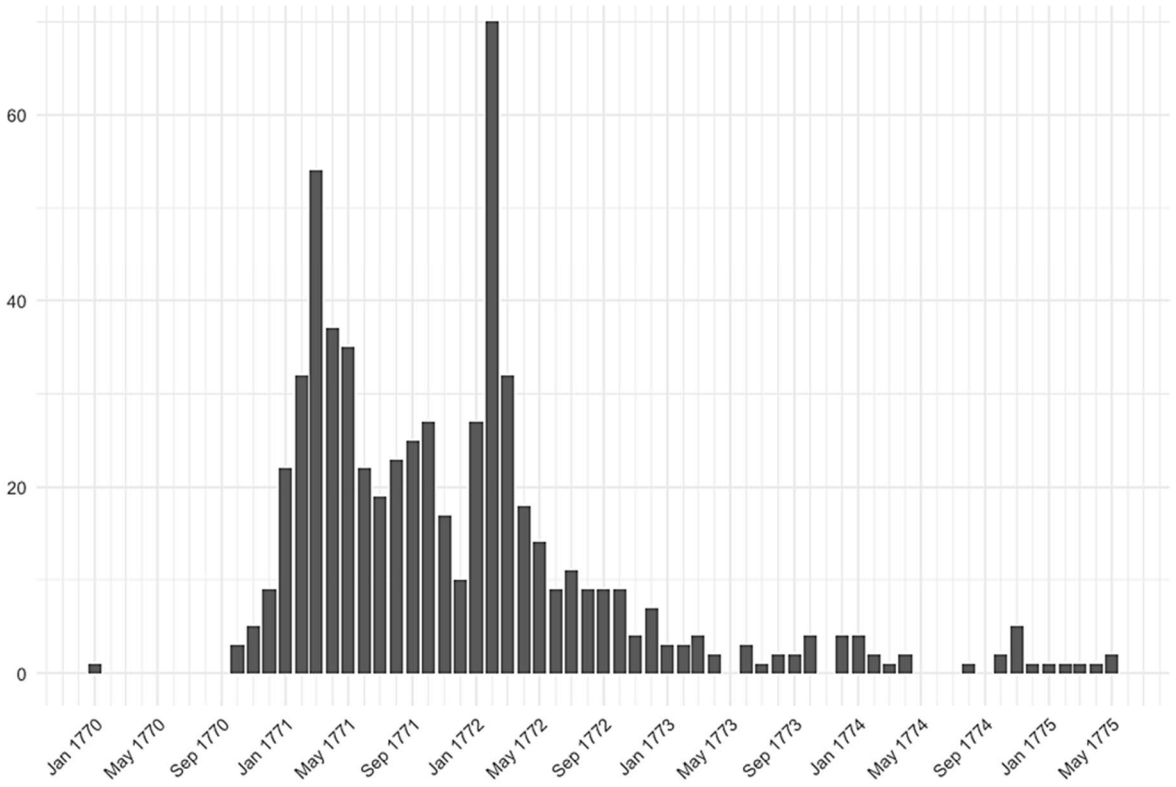

Källa: Ulrik Langen & Frederik Stjernefelt, Grov Konfækt: Tre vilde år med trykkefrihed 1770–1773 (preliminär titel; kommande: 2020).

När tryckfriheten ströps i Sverige 1772 och Danmark 1773 avstannade pamflettfloden, men det gick trots det att upprätthålla en bild av bevarad tryckfrihet. Detta tror vi bland annat kan förklaras med att diskussionen delvis flyttade till tidningspressen, som hade en väsentligt mer omfattande utgivning efter än före tryckfrihetsperioden (tabell 1; diagram 4). Vi menar att expansionen berodde på de ändrade marknadsbetingelser tryckfriheten hade åstadkommit, men att tidningar var ett mer accepterat medium än pamfletter ur myndigheternas synvinkel: En tidning var beroende av regelbunden försäljning och till skillnad från pamflettryck drabbade hot om indragning inte bara det enskilda numret, utan hela tidningens existens. Tryckare och redaktörer som månade om sina investeringar var därför mer försiktiga och hemfallna åt självcensur.[16] Läsarna fortsatte således att ta del av en informationsmängd som var väsentligt större än tidigare under seklet och de saknade eller märkte inte av det som som inte längre kunde tryckas.

[16] Munck (2020) s. 47–55.

Tabell 1. Antal nystartade tidningar per år i Sverige 1720–1792

1720–1766	1767–1774	1774–1792
≈ 1,5	≈ 12,5	≈ 5,5

Källa: Bo Bennich-Björkman, ”Eliternas gata och handeln på broar och marknader: Systemen för spridning af böcker i Sverige 1600–1850”, i: Jan-Erik Pettersson (red.), *Bokens vägar: Seelig & Co 150 år* (1998); dens., ”Affärer i politiskt tryck: Offentlighetsprincipen och spelet om den politiska makten 1766–72”, i: Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (2003); *Den svenska pressens historia*, 1: I begynnelsen (tiden före 1830) (2000).

Diagram 4. Antal nyutgiven periodika i Danmark före 1830

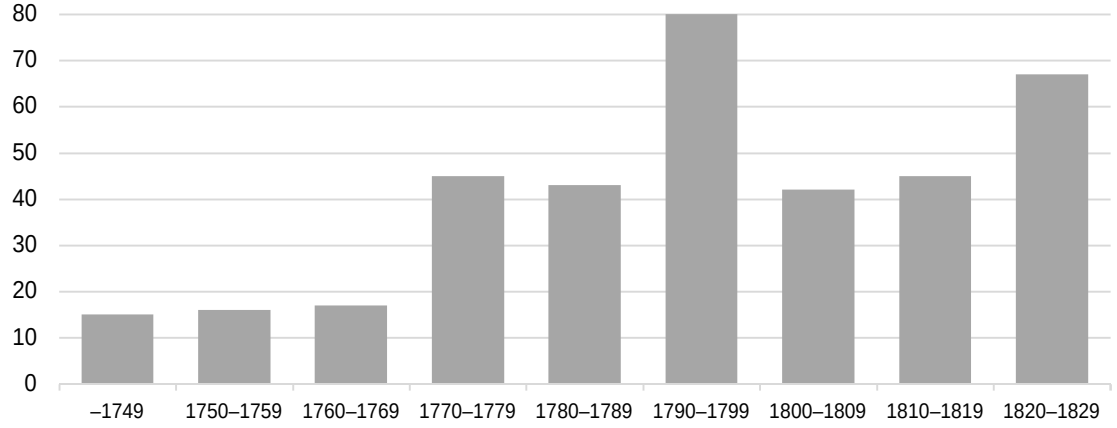

Källa: Henrik Horstbøll, Menig mands medie: Det folkelige bogtrykk i Danmark 1500–1840 (1999) s. 347.

De *handskrivna* pamfletterna är en annan materialkategori som ytterligare komplicerar bilden eftersom de aldrig genomgick censur. De var bara åtalbara i det fall de bröt mot allmän lag, men de undgick ofta myndigheternas uppmärksamhet på grund av den redan då existerande (men villkorade) brevhemligheten. Här fanns det möjligen en annan tradition i Sverige där handskrivna pamfletter cirkulerade i stort antal under frihetstidens riksdagar. I Danmark motsvarades detta material snarast av petitioner, som inlämnades i betydande mängd men aldrig duplicerades. Eftersom den enväldige kungen formellt fattade alla beslut på egen hand hade en vädjan till större grupper inneburit ett underkännande av hans auktoritet.[17]

Det svenska materialet ställer oss inför svårigheter eftersom vi i bästa fall kan tala om antal dokument (”titlar”), medan det är omöjligt att avgöra hur många avskrifter som cirkulerat – ett ibland anmärkningsvärt stort antal bevarade kopior antyder att de emellanåt kunde få stor spridning. Befintligt underlag pekar i alla händelser mot att denna sorts kommunikation var vanligare under riksdagssammankomsterna och att även den handskrivna opinionsbildningen fick en skjuts under tryckfrihetsåren (diagram 5).

Trots ett besvärligt källäge är det viktigt att inkorporera även detta högintressanta material i analysen. Det är svårt att på förhand säga hur många av de handskrivna pamfletterna som vi kan bearbeta kvalitativt, men redan med en fördjupad analys av upphov, produktion, distribution och genremässigt innehåll är mycket vunnet för framtida forskning.[18] Vi hämtar här inspiration från den aktuella forskning som betonat handskriftskulturens kvarlevande betydelse långt efter boktryckarkonstens genomslag. Det fanns flera skäl att sprida information och opinionsbildning i handskrift: för att undgå myndigheternas uppmärksamhet; för att mångfaldiga svåråtkomliga trycksaker; för att stärka sammanhållningen inom ett nätverk genom ett personligt och exklusivt tilltal; för att exkludera ovana läsare som kunde ta till sig tryckt men inte handskriven text, och så vidare.[19]

[17] Michael Bregnsbo, *Folk skriver til kongen: Supplikker og deres funktion i den dansk-norske enevælde* (1997)
[18] Jfr Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: en bibliografi* (1967); Annie Mattsson, *Komediant och riksförrädare: Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III* (2010).
[19] David McKitterick, *Print, manuscript and the search for order, 1450–1830* (2003); Aileen Douglas, *Work in hand: Script, print, and writing, 1690–1840* (2017).

Diagram 5. Frihetstidens handskrivna politiska litteratur – antal dokument (”titlar”)

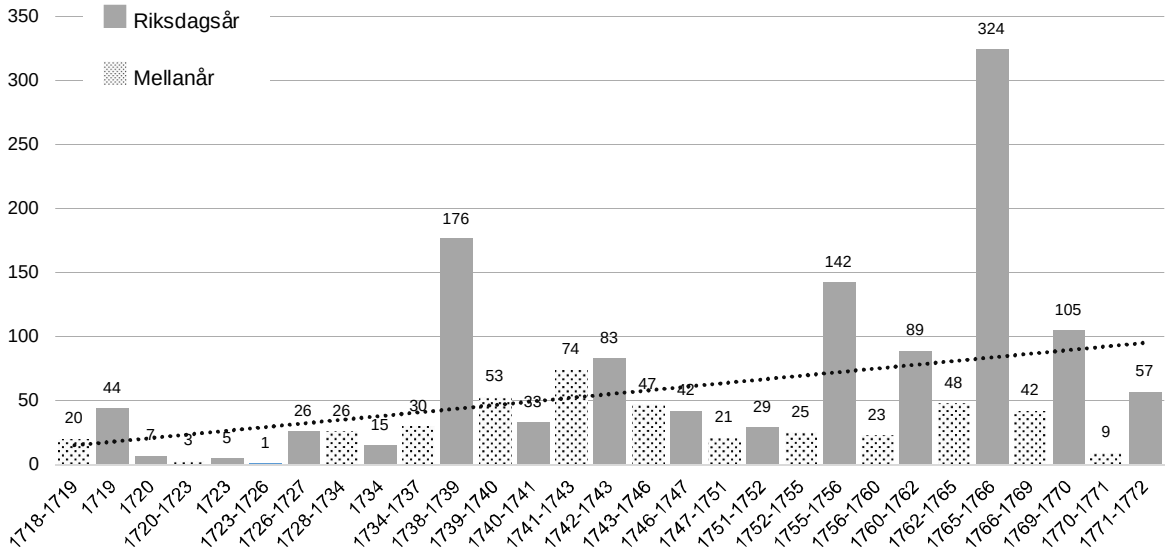

Källa: Ingemar Carlsson, Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: en bibliografi (1967).

Det fria ordets ställning under gustaviansk tid i Sverige och Guldbergtiden i Danmark har blivit snålt bedömd av forskningen.[20] Mot bakgrund av bokmarknadens utveckling menar vi att bilden måste nyanseras och analysen måste gå bortom de juridiska och politiska källorna. Det bör påpekas att antalet boktryckare och bokhandlare stadigt ökade under perioden. Vi vill hävda att den situation som rådde i de skandinaviska kungarikena decennierna efter 1772/1773 i stora stycken liknade den som hade rått i England sedan förhandscensuren avskaffats 1695. Det var en tid av relativ tolerans och öppenhet, men samtidigt av godtycklig rättstillämpning. Trots åtskilliga bakslag utnyttjade brittiska tryckare de kryphål som fanns till att skapa den mest livaktiga pressen i Europa. Vid motsvarande vägskäl i Skandinavien hade det stor betydelse för den framtida utvecklingen hur tryckmarknadens aktörer valde att agera. Klimatet var trots allt mer gynnsamt på 1780-talet än på 1750-talet och tryckerinäringens relativa blomstring bidrog troligen mer än lagstiftning till att bryta ned de sista hindren mot en verklig tryck- och yttrandefrihet. En lagstiftning är trots allt aldrig starkare än dess tillämpning.

Ett närmare studium av kopplingen mellan lagstiftning och tryckerimarknadens funktion och arbetssätt i Sverige och Danmark kommer att ge oss en bättre förståelse av hur ideologi omvandlades till praktik och vice versa. Vi kommer att gå bortom en förenklad bild av tryckfrihet som ett binärt tillstånd – något som makthavare antingen tillhandahåller eller inte – och se på hur skilda politiska kulturer, varierande marknadsvillkor och skiftande respons från allmänheten formade tryckerinäringen.

Med detta synsätt hamnar den skandinaviska tryckfrihetstraditionen i ett annat ljus: det var inte av eller på. I stället förekom tryck- och yttrandefrihet i olika varianter och schatteringar. Alternativet till den mer kringskurna tryckfriheten under 1780–1790-talet var kanske inte i första hand obegränsad tryckfrihet, utan snarare ett *verkligt* repressivt system – i många andra länder var det trots allt vanligt att boktryckare avrättades. Att myndigheterna inte valde den vägen i vare sig Sverige eller Danmark är ytterligare en pusselbit i historieskrivningen om den skandinaviska modellen med dess syn på offentlighet och yttrandefrihet.[21]

[20] Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787* (1951); Elmar Nyman, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810* (1963); Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen: Farliga skrifter, bokbål och kätteriprocesser i svensk censurhistoria* (1986); Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: Vilkårene for offentliga ytringer 1536–1814* (2014).
[21] Jfr forskningsprojektet ”Offentlighet og ytringsfrihet i Norden, 1815–1900”, lett av Dag Michaelsen och Ruth Hemstad: https://www.uio.no/forskning/satsinger/norden/forskning/forskergrupper/offentlighet-og-ytringsfrihet-i-norden-1815-1900/

Vårt perspektiv bidrar också till en nyanserad bild av det stora europeiska upplysningsprojektet. Upplysningen var som ett tjockt rep med många inflätade trådar som inte alltid drog i samma riktning. De nordiska erfarenheterna har därför mycket att tillföra den internationella forskningen om detta dynamiska och komplexa skede.[22]

Projektbeskrivning

Den politiska, juridiska och idéhistoriska bakgrunden som ledde fram till tryckfrihet i de skandinaviska länderna har grundligt utretts i tidigare forskning; detsamma gäller dess avskaffande några år senare. Själva tryckfrihetsperioderna har däremot blivit märkligt bortglömda, vilket fått den besynnerliga följden att vi har bättre kunskap om hur censuren fungerade än om hur tryckfriheten fungerade. I Anders Burius avhandling blir den svenska tryckfrihetsperioden en kort epilog, medan den hos Stig Boberg blir en ännu kortare prolog. Perioden förbigås i stort sett helt i riksdagens stora jubileumsbok från 2016.[23] För närvarande läggs sista handen vid ett omfattande tvåbandsverk om tryckfrihetens skrifter i Danmark, författat av Ulrik Langen och Frederik Stjernefelt med vilka vi har ett gott samarbete. Projektet, som även innefattar en digitalisering av hela korpusen, är den första systematiska genomgången av hela det omfattande pamflettmaterialet och kommer att väsentligt underlätta vårt arbete.[24] Dock är inriktningen uteslutande idéhistorisk och koncentrerad på den omedelbara tryckfrihetsperioden, likaledes saknas jämförande perspektiv. Vi kommer att komplettera detta genom en materiell, rumslig och ekonomisk analys, ett längre tidsperspektiv och ett genomgående komparativt anslag.

Genom ett närstudium av personer, utrustning och nätverk i Sverige och Danmark kommer vi att studera hur aktörerna på bokmarknaden reagerade på först en i det närmaste obegränsad och sedan allt mer inskränkt tryckfrihet. Vi kommer att studera aktörernas löpande verksamhet genom frågor som: Vilka texter valde olika aktörer att trycka och distribuera? Vilka var de pådrivande krafterna: författare, tryckare, förläggare, handlare, politiker? Hur interagerade dessa aktörer med varandra? Vilka marknadsanalyser gjordes av tryckarna? Vem lade upp kapitalet och av vilka skäl – ekonomiska eller ideologiska? Vilka aktörer tjänade och vilka förlorade på en vidgad respektive begränsad tryckfrihet? Hur såg det litterära kretsloppet ut i huvudstaden och ute i landet? Vilka nätverk och kanaler för information utnyttjades inom och utom landet?

Genom våra tidigare forskningar är vi väl informerade om källäget. Tidens tryckare, förläggare och bokhandlare har efterlämnat förhållandevis gott om handlingar, framför allt bevarade i Stockholms och Köpenhamns stadsarkiv samt respektive nationalbibliotek. Det rör sig såväl om person- och företagsarkiv som rättskällor och bouppteckningar.[25] I Sverige reglerade de semioffentliga korporationerna Bokbindareämbetet och Bokbindaresocieteten mycket av bokmarknaden vid sidan av Kanslikollegium. Motsvarande kontroll i Danmark utfördes av Danske Kancelli och Köpenhamns Politi och Kommercekollegium.[26]

---

[22] Den relativa bristen på skandinaviska (särskilt svenska) exempel är påtaglig i Jonathan Israels imponerande grundliga men överraskande enkelspåriga upplysningstrilogi: *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity, 1650–1750* (2001); *Enlightenment contested: Philosophy, modernity, and the emancipation of man, 1670–1752* (2006); *Democratic Enlightenment: Philosophy, revolution, and human rights 1750–1790* (2011).

[23] Burius, *Ömhet om friheten: Studier i frihetstidens censurpolitik* (1984); Boberg (1951); *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766* (2016).

[24] Ulrik Langen & Frederik Stjernefelt, *Grov Konfækt: Tre vilde år med trykkefrihed 1770–1773* (preliminär titel; kommande: 2020). I sin omfattande översikt förbigår Rian (2014) nästan helt tryckfrihetsperioden.

[25] Jfr inventeringar i Harald Ilsøe, *Bogtrykkerne i København ca 1600–1810* (1992) och Anna-Maria Rimm, *Elsa Fougt, Kungl. boktryckare: Aktör i det litterära systemet ca 1780–1810* (2014).

[26] Bokbindareämbetets och Boktryckerisocietetens arkiv förvaras på Nordiska Museet, 7870-13, Skråarkiv. Kanslikollegiums handlingar förvaras på Riksarkivet, Stockholm; särskilt givande är serierna A: protokoll, och E: korrespondens. Danske Kancellis handlingar finns på Rigsarkivet, Köpenhamn; av särskilt intresse är Kancelliets breve, Ekstrakter af kancelliets forestillinger refererede i Geheimestatsrådet, Missiver for 1. Departement samt Kommissionsdomar. Andra handlingar av intresse: STOCKHOLM: Stockholms stadsarkiv: Justitiekollegium, Förmyndarkammaren, Stads- och Hovkonsistoriet. KÖPENHAMN: Københavns Stadsarkiv, Politi og Kommercekollegiet, Domprotokoller and Stævningsprotokoller; Rigsarkivet: Politimesterens korrespondanceprotokoll, Københavns Politirett; Köpenhamns universitet: Acta Consistorii och Konsistorium

Projektet kommer att arbeta över en fyraårsperiod och lägga lika stor vikt vid det svenska och det danska exemplet. Det kommer att utmynna i två monografier författade på skandinaviska språk. Dessa bägge fallstudier kommer att berikas av det komparativa anslag som vi implementerar fullt ut i tre sakkunniggranskade artiklar på engelska där vi sammanfattar våra viktigaste resultat för en internationell publik (se nedan).

År ett kommer huvudsakligen ägnas åt att inventera, organisera och analysera de tryckta källorna. Vi kommer att försöka identifiera gemensamma och avvikande kvantitativa mönster i våra två typfall. Vi kommer också att fortsätta identifiera källor och skissera en första artikel där vi beskriver svensk och dansk tryckfrihetslagstiftning kopplad till respektive politisk kontext och med internationell utblick.

År två: Med stöd i vår statistiska analys kan vi koncentrera oss på arkivkällorna. Vi skisserar två ytterligare artiklar om tryckerimarknadens arbete och funktion i bägge länderna samt om tematik i och långsiktig verkan av tryckfrihetens skrifter. (Under år två och tre torde också infalla arbetsmöten i det associerade projekt ”Western concepts and practices of censorship” som beskrivs nedan.)

År tre viks åt skrivande och åt att vidga den internationella utblicken. Vi avslutar de bägge sista artiklarna.

År fyra: De två monografier som varit under arbete genom hela projektet färdigställs och är redo för publicering mot slutet av året och projektet.

Utrustning
Projektet kräver ingen utrustning utöver normala kontorsredskap.

Behov av forskningsinfrastruktur
Bortsett från tillgång till bibliotek och arkiv har projektet inga särskilda infrastrukturella behov.

Internationellt och nationellt samarbete
Projektet kommer att ha ett nära samarbete med Ulrik Langens och Frederik Stjernefelts snart avslutade danska projekt ”Trykkefrihed og tilblivelsen af en ny offentlighed”. Samarbete sker också med det norska projektet ”LitCit: Literary Citizens of the World”, som är inne i en epilogfas.[27]

Langen och Nordin har sökt medel från Allhemsstiftelsen för projektet ”Western concepts and practices of censorship, freedom of the press, and the public in the early-modern era”. Ambitionen är att framställa en engelskspråkig handbok om det juridiska ramverket och den historiska utvecklingen av censur och tryckfrihet i västvärlden. Projektet omfattar enligt skissen följande länder: Sverige, Danmark och Norge, Frankrike, Nederländerna, Storbritannien, USA, Österrike, Tyskromerska riket, Polen, Sydeuropa (Påvestaten, Spanien, Portugal), Ryssland och Schweiz. Samma ansökan – gällande två internationella arbetsmöten samt produktionsbidrag – kommer även att inlämnas till Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning. Langen och Nordin kommer också att delta vid SHARP Amsterdam i juni 2020 med presentationen ”Implementing Freedom of the Press in 18th Century Scandinavia” samt skriver på en gemensam artikel med samma arbetsnamn till en antologi inom ovan nämnda LitCit-projekt.

Cirularia. Bokmarknaden var i bägge fallen koncentrerad men inte begränsad till huvudstäderna. Vi har ännu inte haft möjlighet att inventera källsituationen i andra regioner.

[27] https://www.carlsbergfondet.dk/da/Nyheder/Nyt-fra-fondet/Nyheder/Trykkefrihed-og-tilblivelsen-af-en-ny-offentlighed; https://www.nb.no/en/forskning/literary-citizens-of-the-world-litcit/.